

A tiltás és a tagadás etimológiájáról a mongolban

Miként a cím is jelzi, ebben a dolgozatban a mongol nyelv tiltó és tagadó partikuláinak etimológiai problémái tárgyaltnak, illetőleg a másutt már megkezdett párbeszéd folytatásaképpen a mongol igeragozás történetének néhány problémája is szóba kerül.

Igen érdekes, hogy az uráli nyelvek tagadó igealakjaival, az uráli tagadással az utóbbi időben leginkább éppen magyarhoni kutatók foglalkoztak. (Legutóbb I. KORENCHY ÉVA: Az uráli tagadásról. NyK 74 (1972): 155–167. I. c. cikkét. A kérdés irodalmát pedig uo. a 155. lapon.) Jóllehet, a mongol nyelvi tiltás és tagadás minden vonatkozásában e helyütt most nem kerül terítékre, az urálisták a mongol anyagban sok, az uráli nyelvekével is megegyező jelenséget figyelhetnek meg. Ezek a párhuzamos jelenségek itt most nem képezik kutatás tárgyát, de joggal felkelthetik a figyelmet. Vagyis nem indokolatlan a kérdés: a tiltásban és tagadásban is közös eredetre utaló (azaz ősi urál-altaji), vagy éppen areális-tipológiai egyezésrekről van-e szó?

Mai ismereteink szintjén ez a kérdés persze inkább csak költői jellegű.

*

1. A mongol tiltó partikulák etimológiáját RAMSTEDT gondolata nyomán egy mintaszerű tanulmányában VLADIMIROV (1916: 349–358) tisztázta. Magyarázata szerint az ige előtt megjelenő középmongol *bü* 'ne!' tiltó partikula a *bü*- 'lenni' létige imperatívusi formája. Ugyanakkor az írott mongol *bitegei* 'ne!' eredetileg **bütügei*-ből, azaz a *bü*- 'lenni' létige optatívusi formájából származik. VLADIMIROV azonban — mint írta — a jelentésváltozás magyarázataiban nehézséget látott. Ezen a nehézségen RAMSTEDT próbált könnyíteni. Ő orosz és német nyelvből vett megfelelésekre hivatkozott (1924: 199). RAMSTEDT példái azonban aligha alkalmasak a VLADIMIROV jelezte nehézség feloldására.

A kérdés lényege itt az, hogy a tiltandó igék felszólító formáit egy pozitív jelentésű létige felszólító formája tiltja. Például: *anda bü ayu* 'Anda ne félj!' [= 'Anda légy! félj!'] (Titkos történet § 171), *amitu gü'ün-e bü kelele* 'Élő embernek ne szólj!' [= 'Élő embernek légy! szólj!'] (Titkos történet § 85), stb. Vagyis a tiltás formája a középmongolban, illetőleg a mongolban eredetileg egy létigével történő kétszeres felszólításnak felelt meg. Önmagában véve ez még nem kifejezetten jelentéstani probléma. Jelentéstani problémává csak akkor válik, amikor a *bü* 'légy!' imperatívusi vagy *bitegei*

'légy!' optativusi forma a maga igeragozásából kiszakadva 'ne!' jelentésben önálló életre kel. Ennek a 'légy!' > 'ne!' jelentésváltozásnak a hátterét kell tisztázni ahhoz, hogy VLADIMIRCEV aggodalmát elháríthassuk.

A középmongol kori (XIII–XVI. sz.) ún. preklasszikus szövegekben két létige fordul elő: *a-* és *bü-*. E két létige azonos módon nem ragozható. Az eltérés nyilvánvalóan szemantikai jellegű. Ezeket az eltéréseket, a két létige jelentését egymáshoz való viszonyában elemezni itt most nem lehet feladatunk. (Erre külön tanulmányban kerítünk sort.) Számunkra most csak az a lényeges, hogy a *bü-* 'lenni' létige tovább él a klasszikus írott mongolban, sőt általában az írott mongolban szinte napjainkig, viszont a mai nyelvjáráásokban egyáltalán nem fordul elő, illetőleg két felszólító formája a tiltásban (*bükü* és *bükün* 'mind, -en' alakja pedig más funkcióban, de ez most elhanyagolható probléma) őrződött meg. Tehát a *bü-* létige a középmongol kortól fokozatosan kiszorult a beszélt nyelvből. Ilyenformán a *bü* eredeti imperativusi 'légy!' jelentése könnyen elhomályosulhatott, illetőleg kiveszhetett a beszélők tudatából. Így alakulhatott ki a mai nyelvjáráásokban a *bü* (illetőleg **bütügei* > *bitegei*) formának a tiltásban való következetes használata folytán a tiltó 'ne!' jelentése.

2. Az *ülü* 'nem' tagadó partikula mindig ige előtt jelenik meg, és a 'nem múlt' idejű igéket tagadja. Az *ügei* 'nem' viszont névszók mögött jelenik meg, és a névszókat tagadja (pl. *Alan-go'a ere üge<i>'üi bö'et* ... 'Alan-goa férfi nélküli [tkp. özvegy] volt és ...' (Titkos történet § 17). E két tagadószó egybetartozását annak idején RAMSTEDT (1924: 206–207) nem ismerte fel.

SANŽEEV szerint az *ülü* 'nem' tagadószóban a *-lü* összetevőt talán egybe lehet vetni a *-lUgA* 'praesens perfecti' időjel első *-lU* összetevőjével, ha ugyanebben az *ülü*-ben az *ü* magánhangzót valamilyen már régen elhalt igetőnek lehet magyarázni (1962: 281, 12–17 ff.).

A *-lUgA*-ban már RAMSTEDT is egy elsődleges *-lU* 'perfecti' időjel jelenlétére gondolt (1903: 81). RAMSTEDT feltételezését a dahur *-li* és a mogul *-la* 'perfecti' időjelek teljes mértékben igazolják. (Ezért a középmongol *-lAgA*, ill. *-lUgA* 'praesens imperfecti' tagolása *-lA/-lU* 'perfecti' + *.gA* 'praesens imperfecti'. Vö. BESE 1969: 7, ill. 9). A dahur és a mogul alakok előzménye ugyanis semmi esetre sem lehetett középmongol *-lA.gA* vagy *-lU.gA*, hanem csak **-lA*, **-lU* vagy esetleg **-li*.

Ezek a mai nyelvjárási adatok tulajdonképpen azt bizonyítják, hogy a középmongol *-lA.gA*, ill. *-lU.gA* összetett időjel *-lA*., illetve *-lU*. szelete, mint időjel, önállóan már korábban is előfordulhatott. Tehát valóban van lehetőség arra, hogy az *ülü* 'nem' tagadószó *lü* szeletét régi mongol **-lU* 'perfecti' időjelnek fogjuk fel. Így azonban az *ülü* 'nem' *ü* szeletének logikusan valamiféle 'nem lenni' jelentésű igének kellene lennie. Tehát az *ülü* 'nem' tagadó partikula tagolása **ü-* 'nem lenni' + **-lU* 'perfecti' lehetne. Kérdés, hogy vajon van-e más bizonyítékunk, amely ezt az okoskodást igazolhatja?

SANŽEEV volt az, aki az *ügei* 'nem' névszót tagadó, névszó mögött előforduló partikula etimológiája kérdését az *ülü*-ével összefüggésbe hozta (1962: 281). Szerinte az *ügei* összetevőiről ugyan egyelőre nehéz valami határozottat mondani, de feltehető, hogy a kutatásoknak három irányban kell haladniok: 1. *ü-g-ei* = *ü* + *-g* kötőhang + *ei*, azaz a *-tu-γ-ai*, illetőleg *-su-γ-ai -g-je*; 2. *ü-gei* = *ü-* + *-gei* 'praesens imperfecti'; 3. *ü-ge-i* rejtélyes *-ge*-vel vagy *üge-* (vö. *ügegüü* 'nincstelen'), amelyben *-i* 'praesens' időjel (vö. *bui*, *darui*). (L. uo. 22. jegyzet.)

Az 1. *ü-g-ei* féle tagolás több szempontból problematikus (vö. BESE 1969: 6.2). Lehetőségét a mongol történeti morfológia szempontjából elfogadni nem lehet. A 3. *ü-ge-i* féle tagolás „rejtélyes” *-ge-*vel, illetőleg még rejtélyesebb *ü-ge-*vel úgyszintén elfogadhatatlan. Marad SANŽEEV harmadik javaslata, a tulajdonképpeni 2. javaslat. Eszerint *ügei* = *ü-* + *-gei* 'presens imperfecti', ahol is *-gei* tkp. *-gA* 'praesens imperfecti' és *-i* 'praesens durativum ill. adjectivum' összege (vö. BESE 1969: 3.4, 8). Tehát a *-gA.i* is időjel lenne, pontosabban összetett időjel. Ebben az összetett időjelben az *-i* 'praesens' tkp a mellékevesítés mutatója. Az *ügei* tagadószó tehát névszó, amely e minőségének megfelelően különböző szintaktikai pozíciókban léphet fel. Például ragozható is: ... *se'üder-ecē busu nōkōr ügei-tür* ... '... amikor árnyékomon kívül más társ[am] nem volt ...', vagy ... *se'ül-ecē busu čiču'a ügei-tür* ... '... amikor lófarkon kívül más ostor[om] nem volt ...' (Titkos történet § 125), stb.

E rövid kitérő természetesen nem terelheti el figyelmünket az *ügei ü* szeletéről, amely a fentiekből következtethetően valamiféle negatív létige kell hogy legyen. Ezt a 'nem lenni' jelentést az *ügei* 'nem' származékai (*ügei.ši.tü* 'semmi (ember)', *üge(i).ün* 'valami nélkül való', *ügei bol-* 'meghal') igazolják.

SANŽEEV feltételezése tehát helyes volt: az *ülü* és *ügei* tagadószók etimológiailag egybetartoznak. Közös bennük az *ü-* 'nem lenni' ige, valamint az, hogy ehhez az igehez időjelek (*-IU*, ill. *-gA.i*) járulnak.

Talán nem lesz felesleges itt utalni arra, hogy az *ülü*-ben talált *-IU* 'perfecti' időjel a középmongol *-LA.gA/-IU.gA* tagolását (vö. BESE 1969: 7) is tovább erősíti. Ismeretes továbbá, hogy a középmongol kor preklasszikusnak nevezett szövegeiben a *-LA.gA* változat előfordulása a gyakoribb, ugyanakkor a klasszikus írott mongol helyesírása a *-IU.gA* változatot szentesítette. Innen nézve érdekes, hogy a középmongolban uralkodó *-LA.* változattal ellentétben az *ülü* 'nem' tagadószóban a labiális *-IU* változat fordul elő.

3. A mongol *ese* 'nem' tagadó partikula mindig ige előtt jelenik meg, és a 'nem jövő' vagy 'múlt' idejű igéket tagadja. E tagadó partikula etimológiája ugyancsak fejtörő probléma.

„Was ist dieses *ese*? — kérdezi RAMSTEDT. — Möglicherweise kann es mit tung. *esi* 'nicht' zusammengestellt werden. Oder ist es ein Wort mit der Bedeutung 'g e g e n' ? (1924: 205). (RAMSTEDT később a mongol *ese* ~ csuvas *an* 'nem' megfelelésére is gondolt (Kalm.Wtb 128).) Mivel tung. *esi* a tung. *e-* 'nem lenni' ige ragozott formája, RAMSTEDT gondolatmenetéből kiindulva SANŽEEV feltételezi, hogy a mongol *ese* 'nem' tagadó partikula két összetevőre — **e-* és **-se* összetevőkre — esik szét, amelyek közül a másodikat (az elsőt talán nem? — BESE) egyelőre nehéz megmagyarázni (1961: 280).

Nem kétséges, hogy eme tagolás lehetőségének feltételezését a *bü* 'ne!' tiltó partikula azonosítása, illetőleg az *ülü* és *ügei* tagolása döntő módon befolyásolja. (Ez tűnik ki SANŽEEV (1962: 218, 18–22 ff.) fogalmazásából is.) Vagyis, ha a tiltó *bü* és *bitegei*, valamint az *ülü* és *ügei* ragozott igék, akkor az *ese* 'nem' partikulában is teljes joggal fel lehet tételezni valamilyen ragozott alakot. Ezt a feltételezést a tények logikája írja elő, amelynek kényszerítő hatása elől nehéz kitérni.

SANŽEEV azt is észrevette, hogy a mongolban a tiltó és tagadó partikulák mind palatális hangrendűek. Éppen ezért nagyon lehetséges — következtet SANŽEEV —, hogy a premongolban vagy protomongolban **a-* 'lenni' és **e-*

'nem lenni' segédigei antinomok szembenállása létezett (1962: 281, 25—27 ff.). Ezt — SANŽEEV szerint — a mongolban található különféle ko-varianciák erősítik (uo.: 281—282).

Legutóbb KARL H. MENGES (Die tungusichen Sprachen. Hdb. der Orientalistik. I-e Abt., 5-er Bd., 3-er Absch., Tungusologie. Leiden-Köln 1968. 39—40.) ír az urali *e-, ill. tunguz e- (mandzsu a-), valamint mong. *e- tagadó igék feltűnő egyezéséről. Ha ehhez hozzá vesszük azt, hogy az említett nyelvekben a tagadó igék általában közvetlenül a tagadott igék előtt jelennek meg, akkor itt valóban gondolni lehet egy ősi északeurázsiai szubsztrátum meglétére. E feltevésre azért is jogunk van, mert különben a palatális: veláris ko-variancia bizonyítása SANŽEEV-nél nem eléggé alapos.

A közelmúltban megvizsgáltam a mongol *-gsAn* kérdését (BESE 1971: 220—221). Ez a közép-mongolban és a klasszikus írott mongolban 'nomen perfecti' főnévi igenév képző. A mai mongol nyelvjárásokban főnévi igenév és a múlt idő képzésére egyaránt alkalmas. A *-gsAn*-t illetően — többek között — arra a következtetésre jutottam, hogy ez olyan morféma-bokor, amelyben tulajdonképpen a *.sA* morfémaszelet a 'perfecti' jelentés hordozója. Ha mármost az *ese* 'nem' tagadó partikula *e- szelete valamiféle 'nem lenni' jelentésű negatív létige, akkor a *-g.sA.n* morféma-bokor *.sA* 'perfecti' elemét — mint időjelet — az *ese* második, **-se* szeletével azonosítani lehet. Ez a magyarázat azért is valószínű, mert az *ese* (= *e- 'nem lenni' + **-se* 'perfecti') a múlt idejű időjeleket (s köztük éppen a *-g.sA.n*-t is) tagadja. Így látszik bizonyíthatónak az *ese* 'nem' tagadó partikula SANŽEEV által felvetett tagolhatósága.

Ha eljárásunk helyes, ha bizonyításunk elfogadható, akkor ezzel tulajdonképpen be is zárult a kör: a mongol nyelv tiltó és tagadó partikulái kivétel nélkül igei eredetűek.

BESE LAJOS

Irodalom

- B. JA. VLADIMIROV, O časticax otricanija pri povelitel'nom naklonenii v mongol'skom jazyke. *Izvestija Imp. Akad. Nauk.* Petersburg 1916. 349—358.
 G. J. RAMSTEDT, Die Verneigung in der altaischen Sprachen. *Mémoires de la Soc. Finno-ougrienne.* 52 (1924): 196—215.
 G. D. SANŽEEV, K. voprosu ob otricanii v mongol'skix jazykax. *Acta Orient. Hung.* 15 (1962): 237—282.
 BESE L., Megjegyzések a közép-mongol kor igeragozásáról. *NyK.* 71 (1969): 143—154.
 BESE L., Problémák a mongol igeragozás történetében. *NyK.* 73 (1971): 217—222.

On the Etymology of Prohibition and Negation in Mongolian

The present paper is concerned with the etymology of the prohibitive and negative particles in Mongolian.

The etymology of the Mongolian prohibitive particles was given a perfect interpretation by Vladimirov. According to his interpretation the Middle Mongolian prohibitive particle *bü* 'don't' that preceds the verb is equivalent to the imperative form of *bü-* 'to be'. Vladimirov apparently saw no explanation for the change in meaning. The crux of the question is that the form of prohibition in Middle Mongolian or Mongolian did originally correspond to a double imperative. This doesn't set a semantic problem in itself. It only becomes one when the imperative *bü* 'be' breaking away from its own conjugation becomes independent with the prohibitive 'don't' meaning.

It seems highly possible that *bü-* 'to be' has gradually died out in spoken Mongolian since the Middle Mongolian period presuming, of course, that it did exist when the majority of the presently spoken dialects were being formed. In this way the original imperative meaning of *bü* 'be' could have faded or completely disappeared from the vocabulary of native speakers. Through consistent usage in its other meaning *bü* must have come to be accepted in the prohibitive function (that is to express 'don't') in the dialects of today.

The negative particle *ülü* occurs exclusively before the verb and is used to express the negative form of verbs 'non past'. *ügei* occurs after nouns and is used to express negative nature of the noun.

ülü and *ügei* negative particles are related etymologically. *ü-* element in both particles goes back to the verb **ü-* 'not to be' and they both have tense markers (**-IU* 'perfecti' and *-gA.i* 'praesens imperfecti. praesens adjectivum' respectively) added to this verb.

The Mongolian *ese* 'no, not' negative particle precedes the verb and is used for the negative of the verbs in 'non future' or 'past' tenses.

It supposes that the Mongolian 'no, not' particle could be segmented into **e-* and **-se* components. There is no doubt that this way of segmentation is greatly influenced by the identification of *bü* 'don't' prohibitive particle as well as the segmentation of *ülü* and *üge*. It seems safe to assume that *ese* 'no, not' particle belongs to a paradigm too. The author supposes that **e-* segment in *ese* 'not' negative particle could be regarded a verb with 'not to be' meaning, and **-se* segment could be identified as a 'perfecti' tense marker.

LAJOS BÉSE